

УДК 821. 161.2 - 3 Гончар.08

Ю. І. Кохан

м. Харків

Мовні засоби художньої ідеологізації героїв прози Олеса Гончара як прояв впливу ідеології на формування ідіостилу письменника

У статті розглянуто особливості використання мовних засобів художньої ідеологізації героїв «мирних» творів О. Гончара 60–70-х років ХХ століття. Висвітлено їх зв'язок із ідеологічним підґрунтям створення образів позитивних героїв та їхніх антиподів.

Схарактеризовано концептуально-сенсове навантаження ідеологічно конотованої лексики та фразеології крізь призму системи цінностей, культивованої в радянському суспільстві.

Ключові слова: аксіологічна система, образотворення, лексико-фразеологічні засоби ідіостилу, соціалістичний реалізм, ідеологічно марковані мовні одиниці.

Кохан Ю. И. Языковые средства художественной идеологизации героев прозы Олеса Гончара как проявление влияния идеологии на формирование идиостиля писателя. В статье рассмотрены особенности использования языковых средств художественной идеологизации героев «мирных» произведений О. Гончара 60–70-х годов ХХ столетия. Освещена их связь с идеологической основой создания образов позитивных героев и их антиподов.

Дана характеристика концептуально-смысловой нагрузки идеологически коннотированной лексики и фразеологии сквозь призму системы ценностей, культивированной в советском обществе.

Ключевые слова: аксиологическая система, создание образов, лексико-фразеологические средства идиостиля, социалистический реализм, идеологически маркированные языковые единицы.

Kokhan Iuriy. Language techniques of artistic ideologisation in O. Gonchar's prosaic works as manifestation of the influence of ideology on formation of the author's idiostyle. The article introduces the analysis of the words and word expressions marked by the influence of the soviet ideology, that are used by Oles Gonchar for creation of images of "ideologically correct" heroes in his works. It is noted that the ideological system is one of the factors of the author's individual style formation and it had a great impact on selection and use of the language material by the author.

Among the aspects that were analysed we should mention associative connection and compatibility of ideologically marked lexis and phraseology. Character-forming functions of lexical and phraseological units as well as axiologisation of stylistically neutral words and word combinations were found out.

The lexical and phraseological units that convey the attitude of the heroes in O. Gonchar's prosaic works to labour as to the biggest value and the sense of life have become an object of analysis. These units reproduce people's moral principles and describe them as morally clean people who are modest in their daily life and show active citizenship. The words and expressions under analysis are not ideologemas in terms of conventional understanding. However, they help to form images of positive characters, whose attitudes and actions correspond to moral and ideological canons of the soviet society which is conditioned by the canons of the indicated time span. That is why we consider these language units to be ideologically marked and analyse them as techniques of artistic ideologisation of heroes in O. Gonchar's prosaic works.

Key words: axiological system, image formation, lexical and phraseological techniques of an individual style, socialistic realism, ideologically marked language units.

Створюючи літературні тексти, національні письменники послуговуються лексикою, правилами граматики та іншими засобами художнього відтворення дійсності тієї самої мови. Але в художній практиці кожного письменника вони набувають індивідуальних рис, формуючи його ідіостиль, який, за визначенням С. Єрмоленко, становить «сукупність мовно-виражальних засобів, які виконують естетичну функцію і вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших...» [9, с. 653].

Одним із виявів творчої індивідуальності письменника є специфіка зображення персонажів. Не випадково представники розширеного трактування ідіостилу як один із стилетвірних чинників виділяють особливості побудови образів, їх розвиток і взаємодію. Про роль поетичної, тобто художньої мови у створенні образів у літературі писав М. Храпченко: «Підкоряючись основному тону, системі тональностей, поетична мова є

засобом створення образу» [11, с. 129]. Справедливість цих слів підтверджує й аналіз художньої прози видатного представника української літератури другої половини ХХ століття Олеса Гончара. Його творчість – прикметне явище української літератури зазначеного періоду, де, з одного боку, спостерігається відповідність канонам соціалістичного реалізму, а з другого, – спроби автора засудити негативні явища тогочасної дійсності навіть усупереч так званій «генеральній лінії партії».

Письменник у своїх творах, у щоденниках та епістоляріях порушує важливі для його часу питання: загрозу ядерної війни, екологічні проблеми, безгосподарність, споживацьке ставлення до життя, егоїзм, кар'єризм – усе те, що він влучно назвав «дрібнодухістю». Тавром цих людських і суспільних вад звучать Гончарові новотвори: *батькопродавець, забудь-батько, забудь-мати, апостол руйництва, юшкоїди, ходячі илунки, знедуховіти* й багато інших. Але,

крім негативних персонажів, влучно схарактеризованих автором за допомогою названих вище й багатьох інших слів і словосполучень, у творах О. Гончара діють цілком позитивні, ідеологічно «правильні» персонажі, життєва позиція і вчинки яких відповідають нормам «Морального кодексу будівника комунізму» (МКБК), тобто герої того типу, про який писала О. Коновалова: «Програмовий позитивний герой (у радянській літературі. – Ю. К.) був ідеалізованим носієм усіх найкращих якостей, якими взагалі може бути наділена людина, зокрема, людина радянського зразка» [4, с. 15].

Дослідники творчості О. Гончара неодноразово звертались до вивчення його образотворення. Н. Оляк ще в 1965 році досліджувала особливості змалювання персонажів у трилогії О. Гончара «Прапорноносці» [8]. О. Довженко писала про риси українського національного характеру в героїв Гончарових творів про війну [1]. Однак образна система художньої прози О. Гончара настільки багата й різноманітна, а герої його діють у настільки різних умовах і часових площинах, що персонажі кожної групи творів можуть бути предметом окремого аналізу. Має рацію О. Довженко, твердячи: «Вивчення творчої спадщини Олеса Гончара – важлива проблема сучасної філологічної науки, оскільки потребує докорінного перегляду давно вироблених <...> стереотипів і стандартів, у межах яких розглядалася творчість письменника» [1, с. 148]. Уважасмо, що сьогодні є актуальним неупереджене, вільне від стереотипів прочитання творів О. Гончара і такий же неупереджений, з урахуванням впливу радянської ідеології аналіз мовних засобів образотворення в його ідіостилі. Об'єктом нашого аналізу є твори, присвячені художньому відтворенню життя 60–70-х років ХХ століття – часу, коли було проголошено про перемогу комунізму через 20 років, була прийнята третя «Програма КПРС» і «Моральний кодекс будівника комунізму» як її складник (1961). Художня література відреагувала на ці події творами, де діють герої, що відповідають постулатам радянської ідеології. Це твердження справедливе й щодо художньої прози Гончара.

Розглядаючи персонажів Гончарової прози з позицій нинішнього часу, не можна не побачити їхньої значної ідеалізованості, викликаной не лише лірико-романтичним світобаченням письменника, а й впливом радянської ідеологічної системи. Не випадково О. Кухар-Онишко серед стилетвірних чинників називає соціально-історичні умови й пануючі в суспільстві політичні ідеї [5, с. 27]. С. Єрмоленко зазначала, що для входження в мовний світ письменника необхідне розуміння соціальних та суспільних умов, у яких витворюється <...> індивідуальний стиль

письменника [2, с. 219]. Але попри це Гончарові герої здебільшого не стають ілюстраціями до гасел про «нову людину соціалістичної формації». Це індивідуалізовані образи людей, змальовуючи яких, автор свідомо акцентує увагу на таких рисах, як ліричність, моральна чистота, перевага громадських інтересів над особистими. «Твори О. Гончара, – пише М. Наєнко, – характерні тим, що в них діють цільні, свідомі своєї мети герої, які виражають позитивні, творчі начала народного життя, прагнуть знайти сучасну, конструктивну відповідь на "вічні" питання людського існування» [6, с. 585].

У. Федорів виділяє кілька типів героїв літератури соціалістичного реалізму: герой-воїн, герой-робітник, герой-селянин, герой-партійний керівник» [10, с. 93]. У нашій статті три останні категорії об'єднаємо в одну – герой-працівник, оскільки найвищою цінністю в аксіологічній системі О. Гончара є натхненна праця, вогонь творення незалежно від місця роботи героя. Згідно зі своєю стильовою настановою письменник поетизує працю сільських трудівників («Соняшники»), будівників Північнокримського каналу і чабанів («Тронка»), металургів («Собор»), використовуючи для номінування своїх персонажів-трудівників, людей важкої фізичної праці, власні перифрази високого стилістичного звучання: комбайнер – *польовий атлант*, буряківниці – *сучасні мадонни* («Твоя зоря»), робітниці металургійного заводу – *блідоліці заводські мадонни* («Собор»), майстер парусної справи на вітрильнику – *вузлов'яз життя* («Берег любові»), будівники Північнокримського каналу – *стенова гвардія* («Тронка»).

У творах О. Гончара слова «труд», «праця» поєднуються зі словами «родина», «щастя», «кохання», «життя», стаючи компонентами аксіологічної системи радянського суспільства, як, наприклад, у романі «Берег любові»: «... маєш друзів, повагу людей, улюблену, хай часом і каторжну *працю*. І, звісно, треба людині для повноти щастя мати також отой *«сімейний екіпаж»*, коли на все життя люди еднаються і в *труді*, і в *любві*» [1, т. 6, с. 78–79]. Більше того, така каторжна, за словами самого автора, праця для його героїв є сенсом життя: «– Люди гинуть за метал. Колись гинули за жовтий, а в нас за чорний. Де ще так вичавлюють, як на металургійному? Скільки не давай, усе мало, усе женуть, усе штурмівщина. *Давай норму, давай дві*, а жити коли?»

– Кому як, – зауважив Баглай. – Для мене це і є *життя*» [1, т. 7, с. 208]. До речі, для порівняння можна сказати, що практично так же мислить робітник-трубопрокатник, герой роману П. Загребельного «З погляду вічності», де автор формулює ідею самовідданої праці як сенсу життя

за допомогою вислову *знати трубу*, який виходить за рамки вузькопрофесійних сполук і набуває узагальненого, афористичного значення: «Треба *знати трубу*» [3, с. 189]; «– Наше діло яке? – казав тим часом Чемерис, кидаючи слова розрізнено й неохоче. – Наше діло – *знати трубу*. Поки ти *женеш трубу*, ти й чоловік. А як ти не *женеш труби*, то який же ти чоловік?» [3, с. 253]. Таке порівняння доводить, що, застосовуючи мовні засоби на позначення самовідданої праці, які за змістом перегукуються з одним із пунктів «Морального кодексу будівника комунізму» про сумлінну працю на благо суспільства, письменники радянського періоду створювали типові, ідеологічно виважені образи своїх героїв.

На протипагу, сказати б, героям-апологетам самовідданої праці, для відтінення їхнього трудового героїзму автор створює образи персонажів, які доволі скептично, а то й негативно ставляться до такої трудової самопожертви. Наприклад, Гриня Мамайчук («Тронка») заперече такі життєві принципи, використовуючи на позначення ударної праці фразеологізм *переганяти на гречку* і в іронічній формі синонімізуючи поняття *життя* і *силос*: «Працюю у відповідності з трудовим законодавством, хоча й *не переганяю себе на гречку*, як, скажімо, директор Пахом Хрисантович. <...> Для директора нашого ціле *життя* – то, братці, тільки *силос, силос і силос*» [1, т. 5, с. 94]. У ще різкішій формі, за допомогою негативно забарвлених слів *гинуть, вичавлюють, женуть, итурмівищина* герой «Собору» характеризує працю металургів у наведеному вище фрагменті.

У соцреалістичному тексті навіть нейтральна лексика стає ідеологічно конотованою. Людина праці, згідно з соцреалістичними канонами й положенням «Морального кодексу будівника комунізму», має бути скромною, не виділятися із загальної маси своєю зовнішністю, способом життя, культурними уподобаннями. Маркерами західної культури стають загалом нейтральні слова та словосполучення – *коньяк, ресторан, яскраві шарфики, рок-н-рол*: «Часом перед очима Тоні, замість овечок, постає ви, міські жевжики, ледачі мамині синки, що, обкинувшись *яскравими шарфиками*, б'єте байди по проспектах та *смокчете коньяки* вечорами *по ресторанах* на мамині гроші, а потім *вихиляєтесь у рок-ролах* із своїми партнерками-дармоїдками...» [1, т. 5, с. 261]. Названі слова і словосполучення разом з іншими пейоративними фразеологічними та лексичними одиницями (*бити байди, жевжики, ледачі, дармоїдки*) стають засобом формування негативної авторської оцінки зображуваного. Негативна конотація посилюється дієсловами *смокчете, вихиляєтесь*. У соцреалістичному

тексті ці та інші названі вище мовні одиниці набувають негативного забарвлення, утворюючи опозицію зі словами на позначення скромності й працелюбності, притаманних позитивним героям.

Радянська система цінностей пропагувала скромність у побуті, перевагу духовного над матеріальним («моральна чистота, простота й скромність у суспільному й особистому житті» – МКБК), протиставляючи ці риси такому явищу, як міщанство. Маніфестантом міщанства автор робить нейтральне поза соцреалістичним текстом слово *шуба* («Берег любові»): «<...> варто Ягничеві прибути у відпустку до сестри, і Неля (племінниця. – Ю. К.) вже тут як тут. «Ну, коли вже ви мені, дядюшко, привезете *нейлонову шубу під норку?*...» Сестрі цього разу везе хустку японську <...>, для Інки-племінниці теж таку, тільки трохи веселішу, іншим дівчатам – прозорі, як дим, косинки. А *шуба*, молодець... Нема чого балувати вас, піде твоя *шуба* краще у Фонд миру» [1, т. 6, с. 43]. У наведеному уривку слово *шуба* утворює контекстуальну антонімію зі словами *хустка, прозора косинка*, тобто назвами досить простих і недорогих речей. Таким чином, наведений контекст характеризує персонаж як людину, що сповідує скромність, не сприймаючи проявів міщанства й речовизму.

Герої Гончара, як і личить будівникам нового суспільства («високе розуміння суспільного обов'язку» – МКБК), мають активну громадянську позицію, беруть участь у різних формах громадського життя. Показовим маркером громадянської позиції старого моряка Андрона Ягничя є словосполучення *Фонд миру* – назва громадської організації в СРСР, яка надавала фінансову підтримку прогресивним, з погляду радянської ідеології, організаціям, рухам, борцям за мир і дружбу між народами, куди радянські громадяни добровільно чи відносно добровільно перераховували кошти. Саме до Фонду миру герой роману збирається перерахувати гроші, за які можна було б купити шубу для племінниці: «А шуба, молодець... Нема чого балувати вас, піде твоя шуба краще у *Фонд миру*» [1, т. 6, с. 43].

Активну громадянську позицію мають і герої «Собору». Наприклад, Іван і Вірунька Баглаї є членами добровільної народної дружини – ще однієї реалії радянського часу: «Віруньку час від часу теж можна бачити в парку в *дружинницькому патрулі* <...> Дехто, правда, іронізував з цього приводу: вдома город неполений, діти на бабиній шії, а вона <...> з *порушниками громадського порядку бореться*» [1, т. 7, с. 12]. Офіційно-ділове мовне кліше *боротися з порушниками громадського порядку* стає засобом характеристики героїні роману.

Одним із аспектів вивчення ідіостилю є аналіз мовного матеріалу з погляду опозиції *мова автора/мова персонажів*. Аналіз мови Гончарових

«мирних» романів 60–70-х років ХХ століття дає підстави стверджувати, що типовим для ідіостилю О. Гончара є не лише номінування своїх позитивних героїв мовними одиницями високого стилістичного забарвлення, а й насичення такими ж «високими» словами й словосполученнями їхнього мовлення. Через авторську мову, яка фактично є невластивою прямою мовою персонажа, передано спогади колишнього металурга Ягора Катратого, героя роману «Собор», про минуле: «Кілька років ганяєш вагонетку, і аж після того візьмуть тебе на горно, тобто до печі, до *святая святих*» [1, т. 7, с. 23]; «Шість чоловік беремось і «бараном» таранимо, б'ємо, довбем, *аж іскри з очей сиплються...*» [1, т. 7, с. 23]. Спостерігаємо тут поєднання в одному мікроконтексті різностильових фразеологізмів. Розмовний вислів *аж іскри з очей сиплються* відповідає як обставинам розмовно-побутового спілкування, так і образу героя – грубуватого, непривітного. Книжний же вислів *святая святих* у цьому контексті сприймається як невідповідний загальній тональності висловлювання та образу героя. Цей приклад є зразком того, як через образ персонажа «проглядає» образ автора, якому притаманна поетизація творчої праці. Урочистою фразеологією позначена мова багатьох героїв «Тронки»: «Без нас, без наших рейок та нівелірів була б не робота, а хаос, *ревуще вавилонське*» [1, т. 5, с. 153]; « – Ми не *омега*, каже наш старий, одначе ми *альфа* всього, що будеться на землі» [1, т. 5, с. 154]; «Не терпить він (Брага. – Ю. К.) хапуг та ліваків, такі,

каже, тільки ганьблять нашу *степову гвардію*» [1, т. 5, с. 227].

До речі, остання цитата, крім того, містить показові для епохи соцреалізму слова-маркери, що за часів написання аналізованих творів мали виразне пейоративне забарвлення. Це слова *хапуги* та *ліваки*. Устами бульдозериста Левка Браги автор маніфестує поширюване ідеологами в тогочасному радянському суспільстві негативне ставлення до тих, хто прагне високих прибутків (*хапуги*), особливо якщо ці прибутки отримані поза основною роботою або під час неї (*ліваки*).

Таким чином, підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що герої прози Олесь Гончара 60–70-х років ХХ століття є носіями стереотипних для соцреалістичних творів чеснот у праці, особистому й громадському житті. Ці риси автор відтворює за допомогою лексико-фразеологічних одиниць, які, з одного боку, репрезентують власне ідеологеми, а з другого, – не належачи до них, у відповідному контексті набувають оцінного значення і виконують функції ідеологічно конотованих мовних одиниць. Однак при цьому Гончарові герої мають свої індивідуальні риси, які не дозволяють сплутати їх з героями інших соцреалістичних творів. Це насамперед їхнє лірико-романтичне світосприйняття, оригінальне мовлення, багате на лексику й фразеологію високого стилістичного забарвлення. Саме в цьому й виявляються риси самого Олесь Гончара як мовної особистості.

Література

1. Гончар О. Т. Твори: в 7 т. Київ: Дніпро, 1987–1988. Т. 5., 1988. 485 с.
Т. 6., 1988. 702 с.
Т. 7., 1988. 654 с.
2. Довженко О. Національний характер у романі Олесь Гончара «Людина і зброя»//Феномен Олесь Гончара в духовному просторі українства: зб. наук. ст. Полтава: АСМІ, 2008. С. 148–154.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999. 431 с.
4. Загребельний П. А. Твори: в 6 т. Київ: Дніпро, 1981. Т. 6. 560 с.
5. Коновалова О. І. Соцреалістична концепція позитивного героя та її реалізація в ранній творчості Анатолія Шияна // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. 2013. № 4 (264), ч. III. С. 15–21.
6. Кухар-Онишко О. С. Індивідуальний стиль письменника: Генезис, структура, типологія. Київ: Вища шк., 1985. 172 с.
7. Наєнко М. К. Краса вірності: У творчому світі Олесь Гончара. Київ: Дніпро, 1981. 215 с.
8. Овчаренко А. И. Избранные сочинения: в 2 т. Москва: Худож. лит., 1986. Т. 2. 510 с.
9. Оляк Н. Б. Особливості зображення героїв у трилогії О. Гончара «Прапорonoсці»//Питання літературознавства і мовознавства. Наук. конф. викл. філол. фак.: Тези і автореф. доповідей. Харків: Вид-во ХДУ, 1965. С. 23.
10. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
11. Федорів У. М. Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 . Львів, 2016. 227 с. URL: <http://docplayer.net/70866179-Fedoriv-ulyana-mikolayivna-socrealistichniy-kanon-v-ukrayinskiy-literaturi-mehanizmi-formuvannya-ta-transformaciyi.html> (дата звернення: 6.12. 2018).
12. Храпченко М. Б. Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури. Київ: Дніпро, 1976. 376 с.

References

1. Honchar O. T. Tvory: v 7 t. Kyiv: Dnipro, 1987–1988. T. 5., 1988. 485 s. T. 6., 1988. 702 s. T. 7., 1988. 654 s.
2. Dovzhenko O. Natsionalnyi kharakter u romani Olesia Honchara «Liudyna i zbroia»//Fenomen Olesia Honchara v dukhovnomu prostori ukrainstva: zb. nauk. st. Poltava: ASMI, 2008. S. 148–154.
3. Iermolenko S. Ya. Narisy z ukraïnskoï slovesnosti (stylistyka ta kultura movy). Kyiv: Dovira, 1999. 431s.
4. Zahrebelnyi P. A. Tvory: v 6 t. Kyiv: Dnipro, 1981. t. 6. 560 s.
5. Konovalova O. I. Sotsrealistychna kontseptsiiiapozytyvnoho heroia ta yii realizatsiia v rannii tvorchosti Anatoliia Shyiana//Visnyk LNU im. Tarasa Shevchenka. 2013. № 4 (264), ch. III. S. 15–21.
6. Kukhar-Onyshko O. S. Indyvidualnyi styl pysmennyka: Henezys, struktura, typolohiia. Kyiv: Vyshcha shk., 1985. 172 s.
7. Naienko M. K. Krasa virnosti: U tvorchomu sviti Olesia Honchara. Kyiv: Dnipro, 1981. 215 s.
8. Ovcharenko A. Y. Yzbrannye sochyneniya: v 2 t. Moskva: Khudozh. lyt., 1986. T. 2. 510 s.
9. Oliak N. B. Osoblyvosti zobrazhennia heroiv u trylohii O. Honchara «Praporonosti»//Pytannia literaturoznavstva i movoznavstva. Nauk. konf. vykl. filol. fak.: Tezy i avtoref. dopovidei. Kharkiv: Vyd-vo KhDU, 1965. S. 23.
10. Ukrainska mova: Entsyklopediia. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2000. 752 s.
11. Fedoriv U. M. Sotsrealistychnyi kanon v ukraïnskii literaturi: mekhanizmy formuvannia ta transformatsii: dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.06 . Lviv, 2016. 227 s. URL: <http://docplayer.net/70866179-Fedoriv-ulyana-mikolayivna-socrealistichnyi-kanon-v-ukrayinskiy-literaturi-mehanizmi-formuvannya-ta-transformaciyi.html> (data zvernennia: 6.12. 2018).
12. Khrapchenko M. B. Tvorchia indyvidualnist pysmennyka i rozvytok literatury. Kyiv: Dnipro, 1976. 376 s.

Кохан Юрій Іванович, кандидат філологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна); e-mail: iu.kokhan1961@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5650-4660>.

Кохан Юрий Иванович, кандидат филологических наук, доцент, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (площадь Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина); e-mail: iu.kokhan1961@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5650-4660>.

Kokhan Iuriy, PhD in Philology, Associate Professor, Karazin Kharkiv National University (Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: iu.kokhan1961@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5650-4660>.